

VU Research Portal

Visies op gehechtheid als spiegel van de beschaving

Schuengel, C.

published in

Opvoeding als spiegel van de beschaving. Een moderne antropologie van de opvoeding
2008

document version

Peer reviewed version

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Schuengel, C. (2008). Visies op gehechtheid als spiegel van de beschaving. In W. Koops, B. Levering, & M. de Winter (Eds.), *Opvoeding als spiegel van de beschaving. Een moderne antropologie van de opvoeding* (pp. 137-149). SWP.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Schuengel, C. (2008). Visies op gehechtheid als spiegel van de beschaving. In W.Koops, B. Levering, & M. De Winter (Eds.), *Opvoeding als spiegel van de beschaving: Een moderne antropologie van de opvoeding* (pp. 137-149). Amsterdam: SWP.

Visies op gehechtheid als spiegel van de beschaving (5.826)

Carlo Schuengel

Tot nog niet zo heel lang geleden leverden kinderartsen een bittere strijd tegen onhygiënische omstandigheden. Doel was om te voorkomen dat kinderen die in het ziekenhuis belandden, daar nieuwe ziektes opdeden en alsnog overleden. De net verworven inzichten in de rol van bacteriën en infecties speelde hierbij een belangrijke rol. Afdelingen werden kleinschalig opgezet, zodat bronnen van infectie makkelijker konden worden geweerd en geïsoleerd. Verpleegkundigen en artsen letten meer op hun hygiëne, en lakens werden dagelijks verwisseld, of vaker, als dat nodig was. Echter, nog steeds overleden er kinderen in het ziekenhuis. De artsen verlegden hun aandacht naar potentiële besmettingshaarden van buiten het ziekenhuis. Die kwamen elke dag het ziekenhuis inwandelen, namelijk tijdens bezoeken. Ouders die hun kinderen kwamen knuffelen in het ziekenhuis, tekenden daarmee mogelijk ongewild hun doodvonnis. Het was dus beter om dat bezoek te verbieden. Dat kon ook makkelijk. Bezoek van ouders werd beschouwd door de geneeskundigen als onnodig en niet in het belang van het kind. In 1947 schreef de redacteur van het gezaghebbende blad, *The Lancet*: “The child does not need visitors...any visiting is for the benefit of the parents...it is logical to forbid visiting”.

Tegenwoordig is het ondenkbaar dat ouders van hun zieke kinderen worden weggehouden. Dat is niet omdat er geen risico is op besmetting. Het is omdat we inzien dat ouders belangrijk zijn om kinderen te helpen met het verdriet en de angst die zieke kinderen ervaren. Dit inzicht is het gevolg van het werk van mensen als James en Joyce Robertson, John Bowlby, en Harry Harlow.

Met name Harry Harlow was gedreven om zijn wetenschappelijke ijver in te zetten om te laten zien dat mensen en andere primaten dicht bij de mens alleen gezond kunnen opgroeien als ze voldoende liefde krijgen. Deze “softe” boodschap moest steunen op “hard” bewijs. Hij moest namelijk zijn collega-psychologen overtuigen, die in de jaren 1940-1970 eigenlijk alleen resultaten van experimenteel opgezette, behavioristisch georiënteerde experimenten accepteerden als bewijs. Daarom besloot hij om ook “moederliefde” systematisch te manipuleren om te demonstreren wat de effecten waren. Omdat dergelijke experimenten niet kunnen met mensenkinderen, waren resusaapjes de klos. Dit alles is terug te lezen in de onvolprezen wetenschappelijke biografie die Deborah Blum (2002) heeft geschreven over leven en werk van Harlow. Sommige van Harlows meest ingrijpende experimenten maakten gebruik van de zogenaamde “pit of despair”, een verticale trog met wanden zo steil, dat het onmogelijk was voor de aapjes omhoog te klimmen en naar buiten te kijken. Sociaal contact met verzorgers of andere aapjes was uitgesloten. Deze aapjes waren letterlijk in de put, zodat Harlow kon bewijzen dat hopeloze sociale isolatie leidt tot depressie. Het experiment had 100 procent succes. Ook aapjes die voorafgaand aan de “pit of despair” een gelukkige, normale jeugd hadden gehad, waren na enkele weken gereduceerd tot een passief hoopje ellende. Zelden kwam een aapje deze ervaring nog te boven. Als

moeder waren deze aapjes ernstig verwaarlozend en mishandelend. Zo knaagden ze de vingers en de tenen van hun ongelukkige kinderen af. Andere bekende experimenten waren gebaseerd op een warme, knuffelzachte vachtmoeder die geen melk gaf, en een koude moeder van ijzerdraad, die wel melk gaf. Niet alleen zaten jonge aapjes liever bij de vachtmoeder, om telkens alleen heel kort bij de draadmoeder te drinken. Als Harlow het aapje liet schrikken, klom het altijd bovenop de vachtmoeder, niet op de draadmoeder. Dat was voor Harlow het bewijs dat liefde niet door de maag gaat, zoals klassieke behavioristen én psychoanalytici in die tijd betoogden.

Harlow verleende zodoende wetenschappelijke steun aan het werk van een aantal mensen in Groot-Brittannië, René Spitz, James en Joyce Robertson, en met name John Bowlby. Zij wezen op de risico's van wat ze noemden "moederlijke deprivatie".

Volgens hen waren veel psychische problemen bij kinderen en volwassenen te herleiden tot het ontbreken of verliezen van een moederfiguur in de vroege jeugd. Spitz en Bowlby wezen op de kinderen die wegwijnden in tehuizen, terwijl toch voldoende in voedsel, drinken en hygiëne werd voorzien. De Robertsons maakten indrukwekkende filmopnamen van hoe jonge kinderen veranderen van vrolijk tot verward of onverschillig als ze enkele dagen of weken in een pleeggezin werden geplaatst, omdat hun moeder naar het ziekenhuis moest. De boodschap van al dit werk was dat kinderen niet oneindig plastisch zijn. Niet voor niets noemde Harlow zijn beroemde toespraak tot de Amerikaanse vereniging van psychologen in 1958, "The Nature of Love". Kennis van die "natuur" helpt ons om deze liefde goed te onderhouden en tot bloei te laten komen, en te voorkomen dat het als onkruid wordt gewied.

Hier raakt de discussie over gehechtheid en de gehechtheidstheorie het thema van dit boek, opvoeding als spiegel van de beschaving. Kunnen we de toestand van onze beschaving aflezen aan het denken over opvoeding, en de resultaten van die opvoeding? Dat aflezen veronderstelt een meetlat of criterium, anders dan de maatschappelijke bepaalde opvattingen en meningen zelf. Hierbij moeten we natuurlijk oppassen om niet te vervallen in de naturalistische drogreden. Filosofen hebben genoeg gewaarschuwd voor het zijn-moeten probleem om te weten dat de natuur rijk geschakeerd is, en geen dictaat oplegt aan hoe we een samenleving moeten inrichten (Kitcher, 1985). Er zijn zoveel natuurwetten, bekende en nog onbekende. Het is uiteindelijk aan samenlevingen om uit te maken welke consequenties van het verstoren van de natuurlijke orde wenselijk of onwenselijk worden geacht. Op deze manier hebben is “vitro fertilisatie” ontwikkeld. Nog niet zo lang geleden was er slechts een kleine minderheid van burgers die zich zorgen maakten over de uitstoot van broeikasgassen. Bij het begin van de 21ste eeuw worden deze zorgen echter veel breder gedeeld. Het is derhalve nuttig om de werking van processen in de natuur bloot te leggen, omdat dan pas discussie mogelijk is over de consequenties die menselijk ingrijpen en maatschappelijke aanpassingen kunnen hebben. Ook de gevolgen van dat ingrijpen kunnen dan weer onderzocht worden, zoals gebeurd is naar de psychosociale ontwikkeling van kinderen die kunstmatig verwerkt zijn (Golombok, MacCallum, & Goodman, 2001).

Van utopie naar monotropie

Bowlby en Robertson hadden grote invloed op de praktijk van de zorg in ziekenhuizen. Het streven was niet langer om ouders te weren. Hoe belangrijk hygiëne ook was, het

risico van infectie woog niet op tegen de zekerheid van emotionele schade door het weghouden van de ouders. Ook is het iedereen ondertussen duidelijk, dat opvoeding in een gezin beter is dan in een tehuis. Zo kent Roemenië vanuit het communistische verleden een traditie van tehuiszorg, geen pleegzorg. In veel communistische landen heerste de opvatting dat de staat een betere opvoeder is dan de ouders. Het opvoeden in een groep zou meer dan opvoeding in gezinsverband leiden tot een nieuwe mens, bij wie solidariteit en gehoorzaamheid voorop zouden staan (Ahnert & Lamb, 2001). Als echter de resultaten van opvoeding ergens een spiegel voorhielden aan een beschaving, dan was het wel in de weeshuizen die werden ingericht in Rusland en het voormalige Oostblok. Die tehuizen staan er nog, en die breek je niet zomaar af, zeker niet als een goed systeem van pleegzorg ontbreekt.

Onlangs rapporteerden Nelson en zijn collega's (Nelson, Zeanah, Fox, Marshall, Smyke, & Guthrie, 2007) de resultaten van een zeer bijzonder onderzoek. Het ging om een experiment dat sterk geïnspireerd lijkt op de experimenten van Harlow. Zij hielpen bij het opbouwen van een vorm van begeleide pleegzorg in Roemenie. Voor een beperkt aantal tehuis kinderen was maar plaats. Welke kinderen dat waren, werd bepaald door loting. De kinderen die achterbleven in de tehuizen en de kinderen in de pleeggezinnen werden gevolgd in hun ontwikkeling. Al snel bleek dat de kinderen in de pleeggezinnen een enorme inhaalslag maakten in hun cognitieve ontwikkeling, terwijl de ontwikkeling van tehuis kinderen stagneerden.

Het lijkt een simpel verhaal: het kunnen vertrouwen op koesterende zorg van een stabiele figuur is vanaf de geboorte een basisbehoefte. Als kinderen geen kans krijgen een band op te bouwen met een stabiele moederfiguur, dan gaat het met de ontwikkeling

niet goed. Krijgen kinderen die kans alsnog, dan kunnen ze beginnen met de achterstand in te halen. In een beschaafde samenleving krijgen kinderen dus de kans om een gehechtheidsrelatie te ontwikkelen met een betrouwbaar aanwezige volwassene. Hier schuilt een politiek incorrecte adder onder het gras. Bowlby's gedachten gingen namelijk vooral uit naar een moederfiguur. Harlow vond dat de beste manier om een moeder te worden, was om geboren te worden als vrouw (Blum, 2002).

Het is daarom niet verwonderlijk dat de ideeën van Bowlby en ook van Harlow, aldus verwoord, op weinig waardering konden rekenen van de opkomende feministische beweging. Daarbij opereerden ze ook bepaald weinig diplomatiek. Met name Bowlby kon weinig geduld opbrengen voor kritiek. Feministen beschuldigden Bowlby en Harlow ervan dat zij vrouwen aan huis en haard wilden ketenen, net nu zij hun plek opeisten in het maatschappelijk leven (zie voor deze discussie Van IJzendoorn, Tavecchio, Goossens, & Vergeer, 1988). Hoe onhandig ze zich ook verdedigden tegen deze kritiek, het ging beide heren - die inderdaad het zorgen voor hun eigen kinderen vooral aan hun echtgenotes overlieten - er vooral om, onder de aandacht te brengen wat kinderen nodig hebben. Ze waren er niet per se tegen dat vrouwen gingen werken, maar ze wezen er op dat het werken van vrouwen niet betekende dat jonge kinderen minder behoefte hebben aan koestering, en minder baat hebben bij een stabiele en betrokken verzorger.

Meer nog echter dan de ideologische kritiek, sneed de wetenschappelijke kritiek hout dat er van zogenaamde monotropie geen sprake is (Van IJzendoorn et al., 1988).

Monotropie is het inprenten van een enkel persoon als gehechtheidsfiguur, met uitsluiting van anderen. De beroemde etholoog Konrad Lorenz liet in zijn experimenten

met ganzen zien, hoe de associatie van het geluid van een moedergans met een voorwerp (bijvoorbeeld de laarzen van de bebaarde onderzoeker zelf) leidden tot priming bij ganzenkuikens uit het ei, zodat ze nabijheid bleven zoeken tot dit voorwerp. Het is echter evident dat kinderen gelijktijdig met vader én moeder gehechtheidsrelaties kunnen opbouwen. Ook zijn er nauwelijks aanwijzingen dat inprenting van uiterlijke kenmerken, geur, stemgeluid van de opvoeder aan wie de baby als eerste wordt blootgesteld, een belangrijke rol speelt in de verdere ontwikkeling van opvoedingsrelaties. Toch zijn dit nog steeds noties die worden geassocieerd met wat tegenwoordig bekend staat als de gehechtheidstheorie. Voorbeelden hiervan zijn therapieën voor kinderen die een slechte relatie hebben met hun ouders. De gedachte is dat het kind de zogenaamde hechttingsfase moet zien in te halen. Daartoe worden kinderen, zelfs als ze al acht of negen jaar oud zijn, gedwongen om het fysieke contact te ondergaan met hun vader of moeder, net als toen ze baby waren. Met geweld wordt kinderen ingeprent wie hun vader of moeder is. Dergelijke praktijken hebben geen wetenschappelijke grondslag, ondanks dat ze worden gepresenteerd als gehechtheidstherapieën (Chaffin, Hanson, Saunders, Nichols, Barnett, Zeanah, et al., 2006).

De gehechtheidstheorie: van monotropie naar polytropie

In reactie op de kritiek, en op de toename van onderzoeksbevindingen paste Bowlby zijn ideeën aan, en bracht in 1969 het eerste deel van zijn trilogie over de gehechtheidstheorie uit. Gehechtheid is gebaseerd op de aangeboren neiging om in tijden van angst of andere vormen van stress gedragingen te vertonen als huilen, roepen,

vastklampen of nabijheid zoeken. Dit soort gedragingen zijn moeilijk te negeren: ze trekken de aandacht en leiden meestal tot contact. Vanaf het moment dat baby's onderscheid maken tussen verschillende verzorgers, wordt dit gedrag bovendien selectief. Het kind richt dit gedrag bij voorkeur tot bekenden. Vanaf dat moment wordt dit gehechtheidsgedrag genoemd. Gehechtheidsgedrag ontmoet doorgaans een complementaire reactie van verzorgende volwassenen. Dit leidt tot opvoeder-kindinteracties waarin beide partijen samenwerken om vanuit een veilige emotionele basis de wereld te verkennen.

Bowlby poneerde dat gehechtheid een zodanig belangrijke functie vervulde voor succesvolle voortplanting in de mensensoort, dat er een specifiek gedragssysteem zou zijn geëvolueerd. Dat systeem zou niet alleen berusten op instinctieve gedragingen, zoals de acute neiging om nabijheid te zoeken in geval van gevaar. Het zou bovendien een zelflerend systeem zijn, dat de ervaringen opslaat die het kind heeft met zijn gehechtheidsfiguren, om op basis van die ervaringen optimaal een optimale strategie op te bouwen voor het ontlokken van koesterende zorg en het vermijden van teleurstelling en afwijzing. Zo leren kinderen van een ouder die doorgaans afwijzend reageert op verdriet of angst bij het kind, om dergelijke emoties te verbergen als het maar een beetje kan. Als het ernstig genoeg is, zullen ze echter wel troost en hulp zoeken bij de ouder. Dit voorkomt onnodige, pijnlijke afwijzingen en houdt de relatie in stand, ook al is die niet optimaal van kwaliteit (Main, 1990).

Kinderen blijken meerdere gehechtheidsrelaties tegelijk te kunnen ontwikkelen, bijvoorbeeld met hun moeder en vader (Main & Weston, 1981), en hun gehechtheidsgedrag aan te passen aan de verschillen tussen gehechtheidsfiguren.

Hoeveel gehechtheidsrelaties ze tegelijk kunnen onderhouden is niet bekend.

Waarschijnlijk is dat afhankelijk van zowel het kind als de context.

Kinderen kunnen niet alleen meerdere gehechtheidsrelaties *naast* elkaar onderhouden, ook *na* elkaar kunnen ze meerdere gehechtheidsrelaties opbouwen, zoals met adoptief (bijvoorbeeld Juffer & Rosenboom, 1997) of pleegouders (bijvoorbeeld Oosterman & Schuengel, 2007). Je zou bijna gaan denken dat mensenkinderen erop zijn ingesteld om juist met meerdere personen gehechtheidsrelaties aan te gaan. “Monotropie” beschrijft eerder een ongebruikelijke situatie, “polytropie” de norm. Het gehechtheidsgedragssysteem lijkt veel flexibeler, gericht op aanpassing dan eerst gedacht. Dat blijkt vooral wanneer kinderen worden bestudeerd die voor een deel van de tijd of geheel opgroeien in de uiteenlopende opvoedingsarrangementen die de huidige beschaving biedt voor kinderen. Het vervolg van dit hoofdstuk beschrijft enkele voorbeelden van onderzoek waarin de grenzen van het gehechtheidsgedragssysteem zijn opgezocht.

Gehechtheid en kinderopvang

Veel ouders maken zich zorgen of hun kind wel goed af is in de kinderopvang. Van begin af aan is de bijdrage van de gehechtheidstheorie aan het debat over kinderopvang aan controverse onderhevig gebleken (Schuengel, 2002). Juist de gehechtheidstheorie onderbouwt de mogelijkheid dat kinderen aan hun relaties met leidsters emotionele veiligheid kunnen ontleen. Deze relaties zouden in principe de stress kunnen dempen van de scheiding van ouders bij het wegbrengen, en de grote en kleine conflicten die kinderen overdag met hun groepsgenoten hebben.

Kunnen kinderen met hun leidsters veilige gehechtheidsrelaties opbouwen? In Israëlische kibboetsen, met overdag een stabiel en kwalitatief hoogwaardige vorm van kinderopvang, ontwikkelde een kleine meerderheid van de kinderen veilige gehechtheidsrelaties met de leidster. Het percentage is wel iets lager dan wat normaliter wordt gevonden bij ouder-kindrelaties, ook in kibboetsen (Aviezer, Van IJzendoorn, Sagi, & Schuengel, 1994). Het gedrag van de leidster lijkt hierbij een rol te spelen. In de Nederlandse kinderopvang is gevonden dat positief opvoedingsgedrag samenhangt met de kwaliteit van het gehechtheidsgedrag van het kind richting de leidster (De Schipper, Van IJzendoorn, & Tavecchio, 2008).

Sensitiviteit bij professionele opvoeders is niet vanzelfsprekend. Het valt niet mee om op meerdere baby's tegelijk te letten. Bowlby waarschuwde al: "Looking after other people's children is very hard work, and you don't get many rewards for it" (geciteerd door Blum, 2002, p. 236). Nijmeegs onderzoek heeft laten zien dat leidsters met een groepje van drie baby's sensitiever zijn dan met een groepje van vijf baby's. De sensitiviteit van de leidsters (en een enkele leider) komt dan optimaal ten goede aan de emotionele veiligheid van de kinderen (De Schipper, Riksen-Walraven, & Geurts, 2006). Praktisch gezien blijkt het niet vanzelfsprekend dat kinderopvang de optimale omstandigheden biedt voor veilige alternatieve gehechtheidsrelaties met leidsters, gegeven de kosten, de instabiliteit, en de stressvolle omgeving die een crèche vormt voor de meeste kinderen.

Op basis van de gehechtheidstheorie kan niet worden gezegd dat alleen ouders in staat zijn om kinderen een optimale opvoedingsomgeving te bieden. Als anderen het overnemen, dient dat echter met de nodige zorg en kwaliteit te gebeuren. In de praktijk

zien we dat de kwaliteit van de kinderopvang in Nederland onder druk staat, en uit onderzoek wereldwijd weten we dat kinderen die vanaf jonge leeftijd worden opgevangen gedurende 30 uur per week of meer, meer risico lopen op stress-gerelateerde gedragsproblemen. Er is echter ook een positieve keerzijde van de medaille; zeker voor kinderen uit achtergestelde groepen zorgt kinderopvang voor betere leerprestaties (Bradley & Vandell, 2007).

Gehechtheid aan pleegouders

Bij sommige gezinnen zijn de bedreigingen voor de gezonde ontwikkeling van kinderen zo groot, dat ze uit huis geplaatst moeten worden. Hiermee nemen we als samenleving een hele verantwoordelijkheid op ons, want we weten dat de ene plaatsing de andere uitlokt. Een plaatsing is voor veel kinderen het begin van een reeks pijnlijke verbrekingen in opvoedingsrelaties (Oosterman, Schuengel, Slot, Bullens, & Doreleijers, 2007). Niettemin laten kinderen die langere tijd in een pleeggezin wonen, zien dat ze veiligheid hebben leren te ontleen aan de aanwezigheid van hun pleegouder. Dat wil zeggen dat de relatie een regulerende invloed heeft op de affectieve toestand van het kind. Laat de ouder het kind alleen, dan valt deze regulerende functie weg, en is het kind aangewezen op zelfregulatie om de negatieve gevoelens binnen de perken te houden. Komt de ouder weer terug, en percipieert het kind de situatie weer als veilig, dan kan de zelfregulatie weer worden afgebouwd. Dit is af te lezen aan de activiteit van onderdelen van het sympathische en parasympathische zenuwstelsel. Deze activiteit kan door voortschrijdende techniek goed worden afgelezen uit metingen van

hartslag en ademhaling, zonder dat het kind in zijn bewegingen wordt beperkt door grote en zware apparatuur.

In ons onderzoek naar kinderen en hun pleegouders (Oosterman & Schuengel, 2007) keken we onder andere naar respiratoire sinus arrhythmia, een maat voor activiteit in het parasympathische systeem. Deze daalde als de pleegouder op instructie van de onderzoeker het kind alleen liet in de spelkamer. De betekenis van een dergelijke daling is dat het kind door deze verandering in de omgeving stress ervaart. Het alleen gelaten worden door een onderzoeksmedewerker die voor het kind geen bekende was, had gemiddeld geen effect. Bij pleegkinderen was dit niet anders dan bij kinderen uit de vergelijkingsgroep. Ook bij hereniging maakte kinderen verschil tussen ouder en vreemde. Hartslag nam toe als het de ouder of pleegouder was die terugkeerde, hartslag daalde als een vreemde het kind kwam vergezellen.

Vergeleken met kinderen die relatief kort in een pleeggezin zaten, lieten kinderen die langdurig in een pleeggezin zaten, een stijging zien in hun respiratoire sinus arrhythmia zodra ze na een korte afwezigheid met hun pleegouder werden herenigd, een teken dat deze terugkeer hen geruststelde en dat zij zich niet meer schrap hoefden te zetten voor actie. Er was echter ook een groep kinderen dat symptomen vertoonde van verstoorde gehechtheid, waarbij de kinderen geen gehechtheidsrelatie leken te hebben met de pleegouder. Deze kinderen lieten juist een tegengesteld patroon zien. Kinderen met deze symptomen die lang in een pleeggezin zaten, gebruikten hun pleegouder juist minder om hun stress te reguleren. Zij bleken vooral juist positief te reageren op de vreemde. Achter deze effecten gingen meer individuele verschillen schuil. Ongeveer de helft van de pleegkinderen had een veilige gehechtheidsrelatie met de pleegouder. Met name deze

kinderen wisten optimaal van hun pleegouder gebruik te maken om hun stress te reguleren. Opvallend was dat juist de kinderen met een gedesorganiseerde of verstoorde gehechtheidsrelatie reageerden op zowel scheiding en hereniging met een toename van activiteit in het *sympathische* deel van het zenuwstelsel. Dergelijke reacties zien we over het algemeen alleen wanneer het organisme zich voorbereidt om te vechten of te vluchten.

Of de gehechtheidsrelatie meer of minder veilig was, werd overigens niet zozeer voorspeld door de voorgeschiedenis van de pleegkinderen, en of ze al of niet al veel voorgaande plaatsingen hadden meegemaakt, maar door de sensitiviteit van de pleegouder. Een teken dat pleegouders toch een groot stempel drukken op de relatie, hoe beschadigend een voorgeschiedenis ook lijkt. Voor de kinderen met verstoorde gehechtheid had sensitiviteit van pleegouders echter niet het voorspelde effect. Wellicht is specifieke ondersteuning nodig voor de pleegouders om alsnog veilige gehechtheid tot stand te brengen (Oosterman & Schuengel, in druk).

Gehechtheid aan groepsleiding

Oudere kinderen die uit huis worden geplaatst, komen nog steeds vooral terecht in residentiële voorzieningen, zoals justitiële jeugdinrichtingen. Het gaat hier om jongeren die al het nodige hebben meegemaakt, en die een lange hulpverleningsgeschiedenis met zich mee torsen. Een groot aantal volwassenen heeft geprobeerd om een positief verschil te maken, maar dat lijkt onvoldoende gelukt. Toch blijkt het gehechtheidsgedragssysteem ook onder deze omstandigheden actief. In een onderzoek bij de justitiële behandelinrichting OG Helderling in Zetten richtten we ons op de relaties

tussen opgenomen jongeren en hun belangrijkste groepsleider, de mentor. We volgden die relaties langere tijd, en we relateerden de ontwikkeling in die relaties aan hoe jongeren en mentoren aan de relatie begonnen. Daarbij maakten we gebruik van het Adult Attachment Interview, waarmee de mentale representatie van gehechtheid kan worden gemeten. De mentale representatie van gehechtheid is een resultante van de ervaringen die een persoon in zijn leven opdoet in gehechtheidsrelaties, en stuurt als onderdeel van het gehechtheidsgedragssysteem, hoe de persoon zich opstelt in nieuwe relaties.

Dat bleek ook hier. Hoe “veiliger” de gehechtheidsrepresentatie van de jongeren, hoe meer de jongere na verloop van tijd een beroep ging doen op de mentor in tijden van nood, zoals waargenomen door de mentor. Ook gingen deze jongeren na verloop van tijd minder vijandig doen tegen de mentor. Maar ook de veiligheid van de gehechtheidsrepresentatie van de *mentor* speelde een rol. Hoe veiliger een mentor aankeek tegen zijn eigen jeugdervaringen, hoe meer een jongere hem of haar zag als psychologisch beschikbaar (Zegers, Schuengel, Van IJzendoorn, & Janssens, 2006). Ook op basis van observaties bleek dat zowel de veiligheid van de gehechtheidsrepresentaties van jongeren als van mentoren voorspellend was voor ondersteunend gedrag over en weer.

Dit verhaal ging overigens alleen op wanneer de jongere dezelfde mentor kon houden voor een periode van negen maanden of langer. Dat was lang niet altijd het geval. Het behandelregime houdt niet altijd rekening met de relaties die zich lijken te vormen tussen pedagogisch medewerkers en hun pupillen (Schuengel, Venmans, Van IJzendoorn, & Zegers, 2006).

Verstoorde gehechtheid en psychotherapie

Een kleine groep kinderen groeit op met zulke ernstige lichamelijke, verstandelijke en visuele beperkingen in combinatie met ernstige gedragsproblemen, dat hun positie uitzichtloos lijkt te zijn. Het gaat om kinderen bij wie het van jongs af aan mis is gegaan in de verzorging, en bij wie de problemen zo ernstig zijn dat ook een speciaal pleeggezin geen soelaas biedt. Ondanks alle goede zorgen in de ziekenhuizen en residentiële voorzieningen waar deze kinderen verblijven, is er voor deze kinderen van jongs af aan weinig continuïteit. Door de combinatie van visuele en verstandelijke beperkingen is het voor deze kinderen nog eens extra moeilijk om de mensen om zich heen te herkennen, en met hen een specifieke gehechtheidsrelatie te ontwikkelen.

Volledig op zichzelf teruggeworpen, lijken sommige van de kinderen in een isolement te leven, en hun omgeving slechts instrumenteel te manipuleren. Waardering en afkeuring hebben voor deze kinderen geen betekenis. Dat maakt het ook lastig voor opvoeders en verzorgers om deze kinderen te corrigeren.

Omdat deze kinderen ernstig probleemgedrag vertonen, zoals zichzelf of de verzorgers verwonden, worden dwangmaatregelen toegepast. Het kan gaan om medicatie, fysieke middelen om de armslag (letterlijk) te beperken, of gedragsmodificatie met onplezierige prikkels. De vermeende oorzaak, de sociale isolatie, wordt daarmee echter niet weggenomen.

Paula Sterkenburg van Bartiméus in Doorn ontwikkelde voor deze groep een vorm van psychotherapie, waarbij de therapeut heel geduldig en behoedzaam contact maakt met

het kind en dat probeert uit te bouwen tot een therapeutische gehechtheidsrelatie (Sterkenburg & Schuengel, 2008).

Roy is een cliënt uit het onderzoek, die voor deze proef werd geïndiceerd omdat hij voor het overige volledig was uitbehandeld. Hij was er slecht aan toe, en verkeerde in een bijna volledig sociaal isolement. Zou het mogelijk zijn om hem nog positieve gehechtheidservaringen te bezorgen, en hem te leren om zijn stress te reguleren door zich tot zijn verzorgers te wenden? De resultaten van de toepassing van de integratieve psychotherapie bij Roy zijn gepubliceerd, net als die van de overige “single case” experimenten die zijn uitgevoerd om de effectiviteit en het veronderstelde werkzame mechanisme te testen (Sterkenburg, Janssen, & Schuengel, 2008a; b).

De therapie wordt met geduld en stap voor stap uitgevoerd, waarbij continuïteit van groot belang is. Er is geen sprake van een overval op het kind, of dwang bij het aangaan van contact. Belangrijk is dat de kinderen plezier krijgen in het contact, en dat zij intersubjectiviteit ervaren, door de onmiddellijke reactie op hun signalen en initiatieven. Vanuit de ervaring dat de therapeut voor de cliënt te bereiken is, kan de relatie het karakter aannemen van een gehechtheidsrelatie. De therapeut kan als veilige basis dienen voor exploratie tijdens de sessies en als veilige haven als die exploratie uitloopt op frustratie of angst.

De impact van de relatie die de therapeuten opbouwden was verbluffend. De kinderen gingen uit zichzelf meer contact zoeken met de therapeut, en hun probleemgedrag tussen de sessies nam drastisch af. De toename van contactzoeken was er niet in sessies met een controletherapeut, die alleen positieve aandacht schonk en niet actief probeerde een gehechtheidsrelatie op te bouwen.

Gehechtheid is echter geen panacee, en hoewel het ongewenst gedrag afnam (en de armkokers voor Roy niet meer nodig bleken), gingen de kinderen niet zomaar nieuw, gewenst gedrag vertonen. In de tweede fase van de therapie werd een situatie uitgezocht die moeilijk was voor de kinderen, en waarin ze meestal terugvielen op ongewenst, vaak agressief gedrag. De psychotherapeut en de controletherapeut pasten beide een vorm van gedragstherapie toe, door middel van positieve bekrachtiging, belonen met complimentjes en schouderklopjes. Hoewel ze beide dezelfde methode toepasten, was de psychotherapeut duidelijk effectiever. Dezelfde positieve boodschappen hadden kennelijk meer impact als ze werden geuit door de therapeut die in de maanden daarvoor een gehechtheidsrelatie had geprobeerd op te bouwen.

Het onderzoek was ook gericht op de vraag of de integratieve therapie ertoe leidde dat de relatie met de psychotherapeut de functie van een gehechtheidsrelatie kreeg. Deze cliënten waren niet verbaal vaardig, en konden derhalve niet ondervraagd worden over hun ervaring in het contact met hun therapeut. Daarom pasten we dezelfde strategie toe als in het onderzoek bij pleegkinderen, en onderzochten we de emotieregulerende rol van het contact met de veronderstelde gehechtheidsfiguur middels ambulante electro- en impedantiecardiografie. De activiteit in het sympathische deel van het zenuwstelsel wees erop dat de kinderen tijdens de therapie door de controletherapeut in een verhoogde staat van paraatheid terechtkwamen: vechten of vluchten. Bij de psychotherapeut was er echter van dergelijke stress significant minder sprake.

Voor de kinderen maakte de relatie die de psychotherapeut had weten te bevorderen een groot verschil. Nu ze uit hun isolement waren, was het makkelijker om de dagelijks begeleiders te helpen om het contact over te nemen en draaiende te houden. De kinderen

zaten niet meer op het hoogste niveau van probleemgedrag, en de beperkende maatregelen konden worden afgebouwd.

Besluit: Visies op gehechtheid als spiegel van de beschaving

De gehechtheidstheorie is door sommigen weggezet als een reactionaire theorie. Met een beroep op oncontroleerbare evolutiebiologische overwegingen zou de theorie een instrument zijn om de verworvenheden van vrouwenemancipatie in de moderne samenleving terug te draaien: moeders zouden omwille van de emotionele veiligheid van hun kinderen aan huis en haard gekluisterd moeten zijn (Singer, 1981). Het onderzoek dat bij wijze van voorbeeld is besproken in dit hoofdstuk geeft echter een ander beeld. De gehechtheidstheorie geeft juist een onderbouwing voor het vermogen van kinderen om met meerdere opvoeders in hun leven en gehechtheidsrelatie op te bouwen, zodat ze ook buiten gezinsverband emotionele veiligheid kunnen ervaren. Zo bezien lijkt de gehechtheidstheorie juist heel progressief.

Het lijkt er vooral op dat de nadruk die wetenschappers leggen op bepaalde aspecten van de theorie, een spiegel is van veranderende maatschappelijke opvattingen en discussies. Problemen in gezinsopvoeding, zoals verwaarlozing en mishandeling, worden steeds minder geaccepteerd maar blijken nog even taai als ooit. De gehechtheidstheorie benadrukt niet alleen de gevolgen van problematische gezinsopvoeding. In toenemende mate dient de theorie als onderbouwing voor het uitbreiden van het gehechtheidsnetwerk van risicokinderen. Een samenleving die de geestelijke gezondheid van kinderen wil bevorderen, moet gebruik zien te maken van het vermogen dat kinderen hebben om met meerdere personen een gehechtheidsrelatie

op te bouwen. Mensen die zich als pleegouder opgeven, zien dat kennelijk ook zo, net als burens, familieleden, leidsters, leerkrachten en hulpverleners die er onvoorwaardelijk willen zijn voor kinderen. De pedagogische ondersteuning van een dergelijk netwerk kan baat hebben bij de schat aan kennis die er nu is over de voorwaarden voor het opbouwen van veilige gehechtheidsrelaties met kinderen.

Verwante kritiek uit multicultureel opzicht is er omtrent de vermeende westers-etnocentristische aannamen over optimale opvoedingsarrangementen, waarin het kerngezin centraal zou staan (Jackson, 1993). Zoals de voorbeelden van onderzoek die aangehaald zijn aantonen, leidt de gehechtheidstheorie niet tot een voorkeur voor of tegen het traditionele westerse kerngezin. Discussie over culturele verschillen in opvoedingspraktijken en arrangementen levert echter wel waardevolle inzichten op. Uit Afrika waaide een tijd geleden de notie over dat “it takes a village to raise a child”. De entree van families met verschillende tradities houdt westerse samenlevingen een spiegel voor, waardoor de neiging om de verantwoordelijkheid voor een geslaagde of mislukte opvoeding exclusief bij de ouders te leggen, scherp naar voren komt. Zo blijken migranten met een Islamitische achtergrond het belang van familiesolidariteit, het klaarstaan voor elkaar, duidelijk krachtiger te onderschrijven dan migrantengroepen met een overwegend christelijke culturele oriëntatie (Surinaams en Antilliaans). In de tweede generatie was familiesolidariteit in alle groepen echter al minder (Merz, 2008). Integratie pakt voor de solidariteit binnen families niet zonder meer positief uit. Krachtiger dan welke wetenschappelijke theorie, zijn de verhalen die binnen culturen van generatie tot generatie worden overgedragen. De Joods-Christelijke traditie wordt gedomineerd door het verhaal van Maria die haar hulpeloze baby Jezus liefdevol

opvoedt. Een mooi beeld, maar de aardse vader, Jozef, komt in dit verhaal duidelijk minder uit de verf. De Bijbel geeft voor monotropie meer aanleiding dan moderne opvattingen over gehechtheid.

Het verhaal van Mohammed, de grondlegger van de Islam, is compleet anders. Zijn vader stierf enkele maanden voordat Mohammed geboren werd. Na de geboorte werd hij gedurende de eerste twee jaar van zijn leven opgevoed door een pleegmoeder, in de woestijn. Men dacht dat woestijnlucht voor jonge kinderen beter was dan stadslucht. Toen hij zes jaar was, overleed ook zijn moeder. Zijn grootvader nam de opvoeding op zich. Na twee jaar overleed hij, en werd Mohammed verder opgevoed door zijn oom. Een netwerk van opvoeders en familieleden ontfermde zich over de jonge Mohammed, overigens met wisselende sensitiviteit en zorg. Grotere verschillen qua gehechtheidsgeschiedenis tussen de sleutelfiguren van twee wereldreligies zijn nauwelijks denkbaar, toch komen beide opvoedingssituaties in de meeste culturen voor. Theorie en onderzoek naar gehechtheid weerspiegelen net zo goed de liefdevolle koestering tussen Jezus en Maria als het succesvol kunnen opgroeien van de jonge Mohammed, ondanks het veelvuldig moeten aangaan en verbreken van relaties met primaire opvoeders.

Literatuur

Ahnert, L. & Lamb, M. E. (2001). The East German child care system: Associations with caretaking and caretaking beliefs, and children's early attachment and adjustment. *American Behavioral Scientist*, 44, pp. 1843-1863.

- Aviezer, O., Van IJzendoorn, M. H., Sagi, A., & Schuengel, C. (1994). "Children of the dream" revisited: 70 years of collective early child care in Israeli kibbutzim. *Psychological Bulletin*, 116, pp. 99-116.
- Blum, D. (2002). *Love at Goon Park: Harry Harlow and the science of affection*. New York: Basic Books.
- Bradley, R. H. & Vandell, D. L. (2007). Child care and the well-being of children. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 161, pp. 669-676.
- Chaffin, M., Hanson, R., Saunders, B. E., Nichols, T., Barnett, D., Zeanah, C. et al. (2006). Report of the APSAC task force on attachment therapy, reactive attachment disorder, and attachment problems. *Child Maltreatment*, 11, pp. 76-89.
- De Schipper, E. J., Riksen-Walraven, M., & Geurts, S. A. E. (2006). Effects of child-caregiver ratio on the interactions between caregivers and children in child-care centers: An experimental study. *Child Development*, 77, pp. 861-874.
- De Schipper, J. C., van IJzendoorn, M. H., & Tavecchio, L. W. C. (2008). Children's attachment relationships with daycare caregivers: Associations with positive caregiving and the child's temperament. *Social Development*, 17, pp. 454-470.
- Golombok, S., MacCallum, F., & Goodman, E. (2001). The "test-tube" generation: Parent-child relationships and the psychological well-being of in vitro fertilization children at adolescence. *Child Development*, 72, pp. 599-608.
- Harlow, H. (1958). The nature of love. *American Psychologist* 13, pp. 673-685.
- Jackson, J. F. (1993). Multiple caregiving among African Americans and infant attachment: The need for an emic approach. *Human Development* 36, pp. 87-102.

- Juffer, F. & Rosenboom, L. G. (1997). Infant-mother attachment of internationally adopted children in the Netherlands. *International Journal of Behavioral Development*, 20, pp. 93-107.
- Kitcher, P. (1985). *Vaulting ambition: Sociobiology and the quest for human nature*. Cambridge: MIT Press.
- Main, M. (1990). Cross-cultural studies of attachment organization: Recent studies, changing methodologies, and the concept of conditional strategies. *Human Development*, 33, pp. 48-61.
- Main, M. & Weston, D. R. (1981). The quality of the toddler's relationship to mother and to father: Related to conflict behavior and the readiness to establish new relationships. *Child Development*, 52, pp. 932-940.
- Merz, E.M. (2008). *Caring for your loved ones? An attachment perspective on solidarity between generations*. Academisch proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Nelson, C. A., Zeanah, C. H., Fox, N. A., Marshall, P. J., Smyke, A. T., & Guthrie, D. (2007). Cognitive recovery in socially deprived young children: The Bucharest early intervention project. *Science*, 318, pp. 1937-1940.
- Oosterman, M. & Schuengel, C. (2007). Autonomic reactivity of children to separation and reunion with foster parents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 46, pp. 1196-1203.
- Oosterman, M., & Schuengel, C. (in druk). Precursors and sequelae of attachment in foster children. *Infant Mental Health Journal*.

Oosterman, M., Schuengel, C., Wim Slot, N., Bullens, R. A. R., & Doreleijers, T. A. H.

(2007). Disruptions in foster care: A review and meta-analysis. *Children and Youth Services Review*, 29, pp. 53-76.

Schuengel, C. (2002). Steen in de vijver: De bijdrage van Riksen-Walraven aan het debat over kinderopvang nader onderzocht. *Pedagogisch Tijdschrift*, 27, pp. 43-56.

Schuengel, C., Venmans, J. A. M. A., Van IJzendoorn, M. H., & Zegers, M. A. M.

(2006). *Gehechtheidsstrategieën van zeer problematische jongeren: Onderzoek, diagnostiek en methodiek*. Amsterdam: SWP.

Singer, E. (1981). Moeders en psychologen: Een kritiek op de attachmenttheorie van Bowlby en Ainsworth. *Psychologie en Maatschappij*, 16, pp. 366-395.

Sterkenburg, P.S. & Schuengel, C. (2008) Behandelprotocol 'Integratieve Therapie voor Gehechtheid en Gedrag' (ITGG). In: Braet, C. & Bögels, S.M. (Red.), *Protocollaire behandelingen voor kinderen en adolescenten*. Amsterdam: Boom.

Sterkenburg, P. S., Janssen, C. G. C., & Schuengel, C. (2008a). Developing a therapeutic relationship with a blind client with a severe intellectual disability and persistent challenging behaviour. *Disability & Rehabilitation*, 17, pp. 1318-1327.

Sterkenburg, P. S., Janssen, C. G. C., & Schuengel, C. (2008b). The effect of an attachment-based intervention on challenging behaviour: visually and severe intellectually impaired children. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 21, pp. 126-135.

Van IJzendoorn, M. H., Tavecchio, L. W. C., Goossens, F. A., & Vergeer, M. M.

(1988). *Opvoeden in geborgenheid. Een kritische analyse van Bowlby's attachmentliteratuur*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Zegers, M. A. M., Schuengel, C., Van IJzendoorn, M. H., & Janssens, J. M. A. M.

(2006). Attachment representations of institutionalized adolescents and their professional caregivers: Predicting the development of therapeutic relationships. *American Journal of Orthopsychiatry*, 76, pp. 325-334.